

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI-VIII

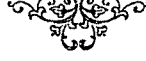
BÜTÜN YÖNLERİYLE
YAHUDİLİK

(ULUSLARARASI SEMPOZYUM)

18-19 ŞUBAT 2012

Ankara-2012

ORTAÇAĞ YAHUDİLERİ ARASINDA JUDEO-ARABIC KULLANIMI

Arş. Gör. Yasin MERAL*

Giriş

Judeo-Arabic yazı türü Arapça metnin İbrani harfleri kullanılarak yazılmasıdır.¹ Filistin, Suriye ve Irak'ta Aramice konuşan Yahudiler Arapça'nın konuşma dili olmasıyla birlikte her türlü edebi eseri de Judeo-Arabic dilinde vermeye başladılar.² Bu türde ilk ciddi müstakil eserler ortaya koyan Yahudi bilgin Rav Saadya Gaon'dur (ö. 942).

Judeo-Arabic kavramı³ her ne kadar yaygın olarak yazı türünü ifade etmek için kullanılsa da bazı araştırmacılar bu tabiri bir kültür ve medeniyet ifadesi olarak tanımlamaktadır.⁴ Buna göre bu kültür ve medeniyet sadece yazı türü olarak Arapçanın İbrani harfleri kullanılarak yazılmasını değil aynı zamanda kültürler arası etkileşimi, edebi türleri ve karakteristik özelliklerini ifade etmektedir. Burada dikkat çeken husus Yahudilerin bu yazı türünü sadece din dışı alana dair eserlerde ve mektuplarda değil Yahudiliğin en temel dinî konularında bile yoğunlukla kullanmalarıdır.⁵

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

1 Bunu Osmanlıca ile karşılaştırmak mümkündür. Bilindiği üzere Osmanlıca, Arap harfleri kullanılarak yazılan Türkçedir.

2 Joshua Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Ben Zvi Institute, Jerusalem 1981, s. 50.

3 Bu yazı türü isimlendirmesi önceleri *Judaeo-Arabic* şeklindeydi. Bu kullanım büyük ölçüde terk edilmiş ve *Judeo-Arabic* şeklinde yazım kabul görmüştür.

4 Raymond p. Scheindlin, "Merchants and Intellectuals: Judeo-Arabic Culture in the Golden Age of Islam", *Cultures of the Jews*, ed. David Biale, Schocken Books, 2002, s. 317; Haggai ben-Shammai, "Observations on the Beginnings of Judeo-Arabic Civilization", *Beyond Religious Borders*, ed. David M. Freidenreich, Miriam Goldstein, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2012, ss. 13-29.

5 Ben-Shammai, "Judeo-Arabic Civilization", s. 13.

Yahudilerin hem dini hem de din dışı alanda eserlerini Judeo-Arabıc (İbrani harfleriyle Arapça) kaleme aldıkları halde şiir türündeki eserlerini İbrani harfleriyle İbranice yazdıkları görülmektedir. Judeo-Arabıc araştırmalarının önemli isimlerinden Halkin'e göre şiirin İbranice tercih edilmesinin sebebi Arap şairlerin Arapçanın güzelliğiyle şiir üzerinden övünmelidir. Bu iddiaya göre Yahudi şairler de İbranicenin güzelliğini ispat etmek için şiirde İbraniceyi kullandılar.⁶

Bu yazı türünün başta İsrail olmak üzere Amerika ve Avrupa'da birçok akademisyen ve araştırmacı tarafından bilimsel olarak incelemeye başlanmasından sonra kendine has birçok özelliği olduğu ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalarda Yahudi din bilginlerinin kullandığı kelimeler ve tabirler, müelliflerin üslubu ve gramerde yaptıkları ilginç tercihler özel olarak inceleme konusu yapılmış ve bu türe ait müstakil bir sözlük⁷ ve gramer kitabı⁸ hazırlanmıştır.

Bu yazı türünün ilk ciddi ürünlerinden biri Rav Saadya Gaon'a ait Tevrat tercümesidir. Bu literatürün en büyük otoritelerinden biri olan Blau'ya göre bu tercüme ortaçağın en etkili Judeo-Arabıc (İbrani harfleriyle Arapça) eseridir.⁹ Saadya'nın Arapça tercümesi kısa zamanda Rabbani cemaatler arasında otorite tercüme özelliğini kazanmıştır. Judeo-Arabıc (İbrani harfleriyle Arapça) dilinin model metni haline gelen bu tercüme onuncu yüzyıldan itibaren bu yazı türünün yazım kurallarının standartlaşmasında da etkili olmuştur. Saadya'nın tercümesinin otorite metin olması, ciddi bir kabul görmesi ve yaygınlaşması Tevrat'ın Arapça çevirisinin yeniden yapılması istediğini büyük ölçüde öldürmüş ve ortaçağda rabbani Yahudiler arasında Arapça Tevrat tercümesi sınırlı sayıda yapılmıştır.¹⁰

Karakteristik Özellikleri

Yukarıda da belirtildiği üzere bu yazı türünün kendine has özellikleri vardır. Bu türün en yaygın özelliği Tevrat'tan yapılan alıntılarının daima orijinal

6 Abraham S. Halkin, "The Medieval Jewish Attitude towards Hebrew", *Biblical and Other Studies*, ed. Alexander Altmann, Harvard University Press, Cambridge 1963, ss. 234-5.

7 Joshua Blau, *A Dictionary of Judeo-Arabıc*, Academy of Hebrew Language, Jerusalem, 2000.

8 Joshua Blau, *Grammar of Medieval Judeo-Arabıc*, Magnes Press, Jerusalem 1979.

9 Joshua Blau, "Some Instances Reflecting the Influence of Saadia Gaon's Bible on Later Judeo-Arabıc Writings", *Occident and Orient: a Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, ed. Sándor Scheiber, Brill 1988, s. 21.

10 Meira Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible*, Brill, 1997, s. 81.

İbranice (İbrani harfleriyle İbranice) olarak muhafaza edilmesidir. Muhataplarının metni anlamama ihtimali göz önünde bulundurularak alıntılanan İbranice Tevrat ayetinin Arapça tercümesinin verildiği örnekler de mevcuttur.

Judeo-Arabic (İbrani harfleriye Arapça) metinlerde İbranice olarak muhafaza edilen diğer ifadeler de Yahudi dinî literatüründe yaygın olarak kullanılan kavram ve ifadelerdir. Bunların arasında *yamot ha-Meşiah* (Mesih'in günleri), *thiyat ha-metim* (ölülerin diriltilmesi), *Moşe rabenu* (Musa efendimiz), *Tora* (Tevrat) gibi ifadeler en yaygınlarıdır. Yine fetva literatüründe Yahudi din bilginine sorulan sorular genelde "ve sıharo kaful min ha-şamayim" (Ecri göklerden/Tanrıdan iki kat olsun) ifadesiyle bitmektedir.¹¹

Judeo-Arabic (İbrani harfleriye Arapça) metinlerde kullanılan İbranice terim ve ifadeler müellifin üslûbuna, eserin türüne ve muhatap kitlesine göre artmakta veya azalmaktadır.¹² Örneğin yazılan metin Talmud'dan ya da Tevrat'tan bahseden bir metin ise içerisinde yoğun bir şekilde Tevrat'tan ve Talmud'dan alıntılar barındırmaktadır. Öte taraftan Yahudilerle ilgili ticari bir konuyla ilgiliyse bu tür metinlerin bazen Tevrat ve Talmud'dan tek bir kelime bile barındırmadığı görülmektedir.

Bunların yanında İbranice'de kullanılan kısaltmaların tamamının Judeo-Arabic (İbrani harfleriye Arapça) metinlerde İbranice olarak korunduğu görülmektedir. Ortaçağ Yahudi bilginlerinin yazılarında en sık rastlanan İbranice kısaltmalar פ"ש (şaliah tsibur=cemaat başkanı), ז"ל (zeher tsadik livraha= aziz ruhu şad olsun), כ"ק"ג (kavod kduşat gdolet=zat-ı âlileri), ז"י (zihrono livraha=ruhu şad olsun), ע"ש (alav ha-şalom= selam üzerine olsun), ג"ו (ve gomer= ila ahiril-ayeh) şeklindedir.

Bu yazı türüne has özelliklerden birisi de Arapça ile İbranice kelime içerisinde bir araya gelmesidir. Örneğin ortaçağ Yahudi bilginleri eserlerinde Tevrat'ı ifade etmek üzere İbranice *Tora* kelimesini kullanmışlardır. Bu kelime İbranice'de ha- ön eki alarak *ha-Tora* şeklinde belirlilik kazanmaktadır.

11 Bu ifadeler "Müctehid, ictihadında hata ederse bir, isabet ederse iki sevap alır" hadisini hatırlatmaktadır. Bkz. Ignaz Goldziher, "Über eine Formel in der jüdischen Responsenliteratur und in den Muhammedanischen Fetwas", *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 53 (1899), ss. 645-652.

12 Blau, *Background of Judaeo-Arabic*, ss. 44-5.

Bu ön ek Arapçada el- takısına (lam-ı tarif) İngilizcede “the” ekine denk gelmektedir. Judeo-Arabic yazı türünde eser kaleme alan Yahudi düşünürlerin eserlerinde Tora kelimesi İbranice muhafaza edilmekte ve başına Arapçadaki el- takısı getirilerek *el-Tora* şeklinde kullanılmaktadır.

Arap dili gramerinin etkisi de bu yazı türüyle ilgili karakteristik özelliklerden birisidir. Bu etkinin görüldüğü yerlerden birisi bazı İbranice kelimelerin çoğullarının İbranice değil Arapça’da *cem-i teksir* diye ifade edilen Arapça kuralsız çoğul şeklinde gelmesidir. Örneğin İbranicede *pasuk* kelimesi Tevrat ayetleri için kullanılan bir kavramdır. Bu kelimenin İbranicedeki çoğulu *pasukîm* şeklindedir. Yahudi düşünürler bazen bu kelimenin çoğulunu Arapçadaki kuralsız çoğullardan etkilenecek şekilde *fevasık* şeklinde kullanmaktadırlar. Bu çerçevede verilebilecek bir diğer örnek de İbranice ve Arapçada cansızların (cemâdât) çoğullarının farklı yüklem almalarıdır. Buna göre Arapçada cansızların çoğulu müennes (dişil) ve müfred (tekil) yüklem alırlar. İbranicede ise cansızların çoğulu canlılar gibi çoğul yüklem alırlar. Yahudi bilginlerin bazen İbranicedeki bu kuralı Arapça yazdıkları cümlelerde Arapçaya uyarladıkları görülmektedir.

Bu yazı türünün karakteristik özelliklerinden birisi de noktalama işaretleridir. İbranicede karşılıkları olmayan Arapça harfleri karşılamak üzere Yahudi bilginler bazı noktalama işaretleri geliştirmişlerdir. Bu noktalama işaretleri ile ilgili iki husus önem arz etmektedir. Bunlardan ilki bu işaretlerin orijinal oluşudur. Yani bu işaretler modern dönemde okumayı kolaylaştırmak için üretilmiş yeni eklemeler değildir. Elimize ortaçağdan ulaşan geniza dökümanları arasındaki Judeo-Arabic metinlere baktığımızda bizzat ortaçağdaki Yahudilerin bu noktalama işaretlerini kullandıkları görülmektedir.

Bu işaretlemelerin orijinal olduğunu en iyi kanıtlayan örnekler İbn Meymun’a ait autograph (müellif nüshası) metinlerdir. Geniza dökümanları arasında çıkan İbn Meymun’un kendi el yazısıyla yazılmış metinlerde noktalama işaretleri görülmektedir. Noktalama işaretleri ile ilgili önemli olan ikinci husus İbranicede karşılığı olmayan Arapça bir harfi karşılamak üzere tercih ettikleri işaretler müelliften müellife değişebilmektedir. Örneğin İbranicede Arapçadaki cim harfini karşılayacak bir harf bulunmamaktadır. Bu yüzden

bu harfi karşılamak üzere İbn Meymun gibi bazı bilginler İbranicedeki gimel harfinin üzerine tek nokta koyarak cim harfini elde etmektedirler. Noktasız olarak gimel harfini de ğayın harfi yerine kullanmaktadırlar. Başka Yahudi bilginler de gimel harfine nokta koyunca ğayın harfini noktasız olunca cim harfini kastederek kullanmaktadırlar. Müellifler kendi içinde tutarlı bir şekilde nasıl tercih ettilerse bütün eserlerinde o şekilde devam etmişlerdir. Fakat ifade ettiğimiz gibi harflerin karşılıkları için yapılan tercihler farklılaşmaktadır.

Neden İbrani Harflerini Kullandılar?

Bazı araştırmacılar bu yazı türünün geliştirilmesinde Yahudilerin İslâm egemenliğinden duydukları endişe olduğunu dile getirmektedirler. Buna göre Yahudiler Müslümanların anlamadığı bir alfabe kullanarak rahatça yazma imkânına kavuşmuş olmaktadır. Ortaçağ Müslümanları arasında İbranice bilgisinin son derece sınırlı olduğu ve Müslüman bilginlerin İbranice ile ilgili bir ihtiyaçları olduğunda bunu Müslüman olan Yahudiler aracılığıyla giderdikleri kaynaklarda zikredilmektedir.¹³ İbrani harflerinin kullanılmasını Müslüman idarenin kontrolünden kurtulmak şeklinde açıklayan görüş tatmin edici bulunmamıştır. Ben-Shammai makalesinde bu tezi Karailer örneği ile çürütmektedir. Bilindiği üzere Karailer rabbanilerin aksine eserlerini Arap harfleriyle Arapça olarak kaleme almışlar ve İslâm'a karşı çok sert eleştiriler yöneltmişlerdir.¹⁴

Ortaçağ Yahudileri her ne kadar yaşadıkları toplumun dillerine hemen adapte olsalar da İbrani harflerini kullanmakta ısrar etmişlerdir. Bu tercih kendi geleneklerini ve Müslümanlardan ayrı bir topluluk olduklarını ifade etmenin bir dışavurumudur. Bir diğer ifadeyle bu yazı türünün kullanılması millî-dinî kimliğin yazıya yansımalarıdır.¹⁵ Bilindiği üzere İbranice için Yahudi geleneğinde kutsal dil anlamına gelen İbranice *laşon ha-kodeş* tabiri kullanılmaktadır. Bu tabirin Arapça olarak bazen *el-luğa el-mukaddese* şeklinde geç-

13 Eliyahu Strauss Ashtor, *Toldot ha-Yahudim be-Mitsrayim ve Suriya tahat Şilton ha-Memluhim*, c. 1, Mosad ha-Rav Kook, Yerusalayim 1944, ss. 359-361.

14 Haggai ben-Shammai, "Hebrew in Arabic Script: Qirqisani's View", *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to Leon Nemoy*, ed. S. R. Brunswick, Ramat Gan 1982, ss. 115-126.

15 Blau, *Background of Judaeo-Arabic*, s. 49

tiği de görülmektedir. Yahudiler de kimlikleri özdeşleşmiş bu dili en azından yazı hattıyla muhafaza etmek istemiş olabilirler.

Ortaçağın etkili Yahudi mezheplerinden biri olan Karailerin Arap harflerini tercih etmeleri önemlidir. Karailer birçok konuda Rabbanilerle ayrılmakta ve her iki grup da aralarındaki reddiye türü eserlerde hakarete varan ifadeler kullanmaktadırlar. Araştırmacıların genel kanaatine göre Karailer Rabbanilere muhalefet için Arap harfleriyle Arapça yazmayı tercih etmişlerdir. Karailerin özellikle altın çağları olarak ifade edilen 900-1050 yılları arasında eğitilmiş ve elit edebiyat ve kalem ehli insanlar oldukları bilinmektedir.¹⁶

Geniza Kültürü ve Judeo-Arabic Metinler

Ortaçağ Yahudileri arasında Judeo-Arabic yazı türünde yazılmış metinlerle ilgili en temel kaynakların başında Geniza dökümanları gelmektedir. Geniza sinagoglarda depo türü yerlere verilen addır. Sinagoglarda bulunan bu bölme kullanılmayan, tahrip olmuş, çürümüş ve yanmış metinler için saklama yeri olmuştur. Bu uygulamanın kökeni Mişna'ya dayanmaktadır. Mişna içerisinde Tanrı'nın isminin geçtiği kutsal yazılar yakılmamasını ve saklanmasını emretmektedir. Mişna bu uygulamadan "İster okuduğumuz ister okumadığımız bütün kutsal yazılar ateşten korunmalıdır. Hangi dilde yazılmış olursa olsun, onlar geniza'da saklanmalıdır"¹⁷ ifadesiyle bahsetmektedir.

Asırlar boyunca Yahudi cemaatleri sinagoptaki genizalara yalnız ibadet sırasında kullanılan dini metinleri ve dua kitaplarını değil aynı zamanda mahkeme kayıtlarını, mektupları, sözleşmeleri ve fetvaları da saklamışlardır. Bugün de İsrail'de bazı mahallelerde modern genizaları görmek mümkündür. Her tarafı kapalı demirden yapılmış konteynırı andıran bu yapıların üzerinde İbranice geniza kelimesi yazılmakta ve tahrip olmuş kutsal yazıların buralara atılması gerektiğini ifade eden açıklayıcı bilgiler yer almaktadır.

Şu ana kadar ortaya çıkan en büyük ve en değerli geniza Kahire'de bulunan ben-Ezra sinagogunun genizasıdır. İbn Meymun da Kahire'de bulunduğu sırada bu sinagogu kullanmıştır. Yaklaşık 1000 yıllık bir sinagog olan ben-Ezra sinagogu İbn Meymun gibi ortaçağın en büyük Yahudi bilginin de bulunması

¹⁶ Blau, *Background of Judaeo-Arabic*, s. 43.

¹⁷ Mişna, Şabat 16/1.

sebebiyle en fazla malzemeyi barındıran merkezi bir sinagog hükmündedir. Akademik çevrelerde Kahire Genizası olarak da bilinen bu genizada ortaya çıkan malzemeler ortaçağ Yahudilerinin dini, siyasi, sosyal ve kültürel hayatları ile ilgili paha biçilmez bilgiler sunmuştur. Bilim adamları arasında ilk defa 1864 yılında Yakov Sapir tarafından fark edilen bu geniza asıl şöhretini Shlomo Schechter tarafından keşfedilmesiyle yakalamıştır. Yakov Sapir bu sinagogtan satın aldığı birkaç dökümanı yayınlamış fakat devamını getirmemiştir.

Ben-Ezra sinagogunda bulunan genizadaki belgelerin ilim dünyasıyla buluşması 1895 yılında iki İskoç asıllı seyyah kız kardeş¹⁸ tarafından olmuştur. Bu seyyah kardeşler özellikle orta doğuda birçok yeri gezerek el yazmaları koleksiyonu oluşturmaktaydılar. Filistin ve Mısır bölgesi seyahatlerine çıkmadan önce Solomon Schechter ile tanışmışlar ve Schechter de onlara İbranice el yazmaları buldukları takdirde kendisine getirmelerini rica etmiştir.¹⁹ Seyyah kardeşler ben-Ezra sinagogundan birkaç İbranice doküman satın alarak İngiltere'ye getirmişler ve belgeleri Shlomo Schechter'e teslim etmişlerdir. Shlomo Schechter İbranice yazmaların ben-Sira kitabından parçalar olduğunu tespit etmiş ve Cambridge üniversitesinden arkadaşı ve finansörü olan Charles Taylor'un desteğiyle dökümanları yerinde görmek için Mısır'a gitmiştir. Kahire Yahudi cemaatinin lideriyle tanışarak dostluk kuran Schechter genizayı görmek üzere cemaat liderini ikna ederek incelemelerde bulunmuştur. Genizadaki araştırmalarından büyük bir ilim hazinesi bulduğunu fark eden Schechter geniza dökümanlarının büyük bir bölümünü Cambridge Üniversitesi için satın almıştır.²⁰

Geniza Dökümanları 9-19. asırlar arasındaki malzemelerden oluşmaktadır. Çoğunluğu 11-15. yy. arasına ait olan bu dökümanlar gelişmiş teknolojiler kullanılarak dijital ortama aktarılmaktadır. Dökümanlar şu an başta Cambridge Üniversitesi olmak üzere S. Petersburg, Budapeşte, Viyana, Strasbourg, Paris, Londra, Oxford, Manchester, New York ve Washington gibi yerlerde üniversitelerde ya da araştırma merkezlerinde muhafaza edilmektedir.

18 Margaret Dunlop Gibson ve Agnes Smith Lewis.

19 Mark Glickman, *Sacred Treasure, the Cairo Genizah*, Jewish Lights Publishing, Woodstock 2012, ss. 49-50.

20 Glickman, *Sacred Treasure, the Cairo Genizah*, ss. 64-90.

Geniza dökümanlarının yaklaşık % 70'i Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde Taylor-Schechter Geniza ünitesinde bulunmaktadır.²¹

Kahire Genizaasında toplam 280 bin civarında döküman çıkmıştır. Burada doküman kelimesiyle ebadına bakılmaksızın her bir müstakil yazma kastedilmektedir. Buna göre birkaç kelimedenden oluşan yırtılmış bir yazma da tek bir doküman sayılmakta, öte taraftan onlarca/yüzlerce sayfadan oluşan kitap ya da risaleler de tek bir doküman sayılmaktadır. Bu esas üzerine yapılan tasnife göre Cambridge Üniversitesi'nde 198.000, Jewish Theological Seminary'de (New York) 30.398, Bodleian Library'de (Oxford) 25.000, John Rylands Üniversitesi'nde (Manchester) 11.000, British Library (Londra) 10.000, Alliance Israelite'de (Paris) 6629, Westminster College'da (Cambridge) 2500, Macaristan Bilimler Akademisi'nde (Budapeşte) 1348 adet geniza dökümanı bulunmaktadır. Bunun dışında sayısı 1000'den az olmak üzere Avrupa ve Amerika'nın değişik üniversite ve enstitülerinde belgeler mevcuttur. Bu belgeler ortaçağ Yahudilerinin yaşamı ve Müslümanlarla etkileşimi açısından çok önemli malzemeler içermektedir.²² Geniza dökümanları arasında çoğunluğu İbranice ve Judeo-Arabic olmak üzere, Aramice, Arapça ve az sayıda da olsa Grekçe, Latince ve Hintçe metinler çıkmıştır.

Judeo-Arabic Dilinde Yazılan Eserler ve Metinler

Günümüze ulaşan mevcut malzemeler incelendiğinde Yahudilerin bu yazı türünde hemen hemen her edebi türde üretim yaptıkları görülmektedir. Geniza dökümanları arasında çıkan en değerli çalışmalar öncelikle İbn Meymun gibi ortaçağın büyük Yahudi düşünürlerine ait autograph (müellif nüshası) metinlerdir. *Delâletü'l-Hâirîn*, *Şerhu'l-Mişna*, *Hilhot Yerusalmî*, fetvalar ve değişik Yahudi cemaatlerine gönderdiği tavsiye mektupları gibi değişik türde metinler geniza dökümanları arasında İbn Meymun'un kendi el yazısıyla

21 Bu birim Shlomo Schechter ve Charles Taylor adına isimlendirilmiştir.

22 Detaylı bilgiler için bkz. Shlomo Dov Goitein, "The Cairo Geniza as a Source for the History of Muslim Civilisation", *Studia Islamica* 3 (1955), ss. 75-91; Mark Glickman, *Sacred Treasure of Cairo Geniza*, Jewish Lights Publishing, Woodstock 2012; Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, Frederick Praeger Publishing, New York 1959; B. M. Outhwaite, S. Bhayro, *From A Sacred Source*, Brill, Leiden 2011.

bulunmuştur. Bu metinlerin İbn Meymun'a ait olduğu her yazısının sonuna attığı standart imzasından anlaşılmaktadır.²³

Geniza dökümanları arasında İbn Meymun'la ilgili bunların dışında ilginç ve trajik bir mektup daha çıkmıştır. Bu da kardeşi Davud'un Hindistan yolundan İbn Meymun'a gönderdiği mektuptur. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla İbn Meymun kardeşinin deniz yoluyla Hindistan'a gitmesine razı değildir. Kardeşi Davud mektupta, İbn Meymun'a hitaben "Gemi yolculuğu bana daha rahat geldi. Endişe etme, beni çöllerde, daha zor durumlarda koruyan (Allah) denizlerde de koruyacaktır" ifadelerini kullanmaktadır. İbn Meymun'un kardeşi bu mektubu muhtemelen bir liman kentinden göndermiştir. Kaderin cilvesi bu yolculukta gemi batmış ve İbn Meymun'un kardeşi Davud Hint denizinde boğularak ölmüştür.

İbn Meymun bu olaydan sekiz yıl sonra yazdığı bir mektubunda bu olaya atıfta bulunarak ne kadar çok sarsıldığını anlatmaktadır. İbn Meymun çektiği sıkıntıları ve yaşadığı bunalımı şu cümlelerle ifade etmektedir:

Son zamanda başıma gelen felaket bütün hayatım boyunca başıma gelen en büyük felaket oldu. Bu felaket -aziz ruhu şad olsun- kardeşimin ölümüdür. Elinde bana, kendisine ve başkalarına ait birçok parayı (emanet) olarak taşıırken Hint denizinde boğuldu ve beni geride küçük bir kız çocuğu ve bir dul kadın ile bıraktı. Kötü haber bana ulaştıktan sonra yaklaşık bir yıl kadar çıban, ateş ve depresyonla yataktan kalkamadım ve ölümün eşliğinden döndüm. Bugüne kadar yaklaşık sekiz yıldır yasını tutuyorum ve hala da avutamadım kendimi. Neyle avunayım ki? O benim oğlum gibiydi, dizimin dibinde büyüdü. O tam bir kardeş ve talebe idi, o piyasada alışveriş yapar, para kazanır ben de güven içerisinde evimde otururdum. O Talmud, Tevrat ve dilin gramerini iyi bilirdi. Ancak onu görünce mutlu oluyordum. O ebediyete intikal etti, bütün mutluluk da battı gitti. Beni de bu yaban ellerde mahzun ve mükedder bıraktı. Ne zaman onun el yazısını ya da kitaplarından birini görsem acım tazelenir. Eğer benim en büyük zevkim olan Tevrat ve acımı unutturacak ilimle iştiğal olmasaydı kederimden çoktan yok olup gitmiştim.²⁴

23 <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/maimonides-exhibition.html>, 10.03.2012.

24 "İggeret el Rabbi Yefet ha-Dayan" *İggerot Ha-Rambam*, ed. Yitshak Şilat, Hotsaat Şilat, III. Baskı, Maale Adumim 1997, c. 1, ss. 229-230.

Geniza dökümanları arasında çıkan bu tür belgeler sayesinde hem Yahudi bilgilerinin hayatlarına dair detaylara vakıf olmak mümkün olmakta hem de ticari, sosyal ve ailevî birçok önemli bilgiler elde edilmiş olmaktadır. Örneğin yukarıda İbn Meymun'a ait sözler geniza dökümanları arasından çıkan kardeşi Davud'un yazdığı mektubun ortaya çıkmasıyla daha da anlam kazanmıştır. Ayrıca Yahudilerin Hindistan ticaretiyle ilgili önemli detaylar da bu mektuplar sayesinde ortaya çıkmaktadır. Son yüzyılın en büyük geniza araştırmacılarından biri olan Shlomo Dov Goitein geniza dökümanlarını esas alarak ortaçağ Yahudilerinin ekonomik, siyasi, dini, kültürel ve ilmi yaşamları ile ilgili çok sayıda metin yayınlamıştır.²⁵

Geniza dökümanları arasından çıkan bir başka belge de Ebu Zuhri Yahuda ben Yosef ha-Kohen tarafından yazılmış on ikinci yüzyıla ait Judeo-Arabik bir çektir. Çekte *hâmil-i kart'a şu kadar para ödensin* mealinde ifadeler yer almakta ve metni yazar Ebu Zuhri'nin imzası bulunmaktadır. Cambridge üniversitesi Taylor-Schechter Geniza ünitesi resmi sitesinde Geniza dökümanları arasında çıkan bu çekle ilgili şu yorum yapılmaktadır: *Geniza dökümanları çeklerin modern dönemin ürünleri olduğuna dair miti çürüttü.*²⁶

Aynı sitede sergilenen Geniza dökümanları arasında çıkan en ilginç türlerden birisi de Yahudi gelinlere ait çeyiz belgeleridir. Ayrıca Yahudi bir kadının Yahudi otoritelerinden kocasını Türkiye'ye iş gezisine gitmekten alıkoymalarına dair rica mektubu da bu malzemeler arasında bulunmuştur. Bunların dışında Judeo-Arabik dökümanlar arasında ketuba'lar (evlilik akdi), dua kitapları (Sidur), tavsiye mektupları, tıbbî reçeteler, Kur'an, mahkeme kayıtları, satış kontraktları gibi çok değişik türlerde dökümanlar bulunmaktadır.²⁷

Judeo-Arabik Dilinde Yazılmış Belli Başlı Eserler

Ortaçağ Yahudileri arasında Judeo-Arabik kullanımının yaygınlığını ispatlayan en güzel delil günümüze ulaşan çok sayıda Judeo-Arabik kitaplar ve risalelerdir. Bunların arasında çok değişik ilim dallarında ve türlerinde yazılmış eserler vardır. Judeo-Arabik yazı türünde ilahiyat, kutsal kitap (Tanah),

25 Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society*, University of California Press, 1967-1993 (6 cilt).

26 <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/exhibition.html>, 10.03.2012

27 <http://www.lib.cam.ac.uk/Taylor-Schechter/exhibition.html>, 10.03.2012

dua kitabı (sidur), felsefi ilimler, tıp, halk hikâyeleri, reddiye eserler, tasavvuf, sözlük, Yahudi hukuku gibi çok değişik türde eser günümüze ulaşmıştır.

Bunların arasında Samuel ben Hofni Gaon'a (ö. 1034) ait *Kitabu'l-Medhal ila ilmi'l-Mişna ve't-Talmud*, İbn Meymun'a (ö. 1204) ait *Kitabu'l-Feraid*, *Delaletü'l-Hairin*, *İggeret Teyman* (*er-Risale el-Yemeniyye*), Saadya Gaon'a (ö. 942) ait *Kitabu'l-Emanat ve'l-İtikadat* ve *Tefsiru't-Tevriye bi'l-Arabiyye*, Yahuda Halevi'ye (ö. 1141) ait *Kitabu'r-Red ve'd-Delil fi'd-Dini'z-Zelil*, İshak bin Süleyman el-İsraili'ye (ö. 950) ait *el-Medhal ile'l-Mantık* ve *Kitabu'l-Hudud ve'r-Rusûm*, Bahya ibn Pakuda'ya (11. yy) ait *el-Hidaye ila Feraidi'l-Kulub*, Davud ibn Mervan el-Mukammıs'a (ö. 937) ait *İşrûn Makale*, İbn Meymun'un oğlu Abraham be Moşe'ye (ö. 1237) ait *Kifayetü'l-Abidin*, David ben Abraham el-Fasi'ye (10. yy) ait *Kitabu Camiil-Alfaz*, Ebu'l-Ferec Harun'a (ö. 1050) ait *el-Müştemil*, Moşe ibn Ezra'ya (ö. 1138) ait *Kitabu'l-Muhadara ve'l-Müzakere*, Abraham ibn Davud'a (ö. 1180) ait *el-Akıdetü'r-Rafia*, Tanhum ben Yosef Yerusalmi'ye (ö. 1291) ait *el-İ'caz ve'l-Beyân*, Natanel ben Feyyumi'ye (ö. 1165) ait *Bustanu'l-Ukul*, Natanel ben Yeşa'ya (14 yy.) ait *Nuru'z-Zalâm* adlı eserler zikredilebilir. Bunların dışında *Kıssatu Yusuf*, *Kıssatu İbrahim* ve *Nimrod* ve *Kıssatu Hanna* gibi halk hikâyeleri mevcuttur.

Bu eserler ortaçağda Yahudi bilginler tarafından yazılan ve günümüze ulaşan Judeo-Arabik ürünlerden en önemlileridir. Günümüzde de ismen bilinen fakat henüz edisyonu yapılmamış ya da tamamlanmamış birçok eser mevcuttur. Judeo-Arabik metinlerin edisyonundan farklı olarak başta katalog türü olmak üzere geniza dökümanlarındaki hem Judeo-arabic hem de İbraniçe dökümanlar esas alınarak birçok çalışma yapılmıştır.²⁸

28 Stefan Reif (éd), *The Cambridge Genizah Collections: their contents and significance*, Cambridge University Press, 2002; Simon Hopkins, *A miscellany of literary pieces from the Cambridge Genizah Collections: a catalogue and selection of texts in the Taylor-Schechter Collection, Old Series, Box A45*, Cambridge University Press, 1978; Stefan Reif, *Published material from the Cambridge Genizah Collections: a Bibliography 1896-1980*, Cambridge University Press, 1988; Geoffrey Khan, *Karaite Bible manuscripts from the Cairo Genizah*, Cambridge University Press, 1990; Geoffrey Khan, *Arabic legal and administrative documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge University Press, 1993; Haskell Isaacs & Colin Baker, *Medical and para-medical manuscripts in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge University Press, 1994; Collin Baker & Meira Polliack, *Arabic and Judeo-Arabic manuscripts in the Cambridge Genizah Collections: Arabic Old Series (T-S Ar.1a-54)*, Cambridge University Press, 2001; Rebecca Jefferson & Erica Hunter, *Published Material from the Cambridge Genizah Collections. A Bibliography 1980-1997*, Cambridge University Press, 2004; Avihai Shvitiel & Friedrich Niessen, *Arabic and Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Geni-*

Judeo-Arabic Kur'ân-ı Kerim

Ortaçağ Yahudilerinin bu türde ortaya koydukları en dikkat çekici ürünlerden birisi de Judeo-Arabic (İbrani harfleriye Arapça) türünde yazılmış Kur'ân'lardır. Günümüze ulaşan Judeo-Arabic Kur'ân yazmalarından Yahudilerin Kur'ân'la ilgilendikleri ve istinsah ettikleri ortaya çıkmaktadır.²⁹ Günümüzde Vatikan kütüphanesinde, İngiltere'de Bodleian kütüphanesinde ve Cambridge Üniversitesi Taylor-Schechter Geniza koleksiyonu bölümünde Judeo-Arabic (İbrani harfleriye Arapça) Kur'ân yazmaları mevcuttur.³⁰

Judeo-Arabic yazı türünün karakteristik özellikleri Kur'an nüshalarında da görülmektedir. Bunun en tipik örneği on ikinci yüzyıla ait Judeo-Arabic olarak yazılmış Fatıha suresidir. Bu yazma bir Yahudi müstensihin³¹ elinden

zah Collections: Taylor-Schechter New Series, Cambridge University Press, 2006; Klaus Berger, *Die Weisheitsschrift aus der Kairoer Geniza: Erstedition, Kommentar und Übersetzung: Texte und Arbeiten zum neutestamentlichen Zeitalter; 1*, Tübingen 1989; Joshua Blau & Stefan Reif, *Genizah research after ninety years, the case of Judaeo-Arabic: papers read at the third Congress of the Society for Judaeo-Arabic Studies*, Cambridge University Press, 1992; Ezra Fleischer, *Eretz Israel prayer and prayer rituals as portrayed in the Genizah documents* (İbranice), Magnes Press, Jerusalem 1988; Mordechai Akiva Friedman (ed.), *Cairo Geniza Studies: Te'uda: the Chaim Rosenberg School of Jewish Studies research series; 1. Proceedings of a conference held in Tel-Aviv, 24-25 March, 1976*, Tel-Aviv 1980; Mordechai Akiva Friedman, *Jewish marriage in Palestine: a Cairo Geniza study*, Jewish Theological Seminary of America, 1980; Mordechai Akiva Friedman, *Jewish polygyny in the Middle Ages: new documents from the Cairo Geniza* (İbranice), Bialik Institute, Tel-Aviv 1986; Moshe Gil, *Documents of the Jewish pious foundations from the Cairo Genizah*, Leiden 1976; Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean society: the Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Genizah*, University of California Press, 1967-1993 (6 volumes); Abraham Habermann, *The Cairo Genizah and other genizoth: Their character, contents and development* (İbranice), Jerusalem 1971; Simon Hopkins, *Mainmonides's Commentary on Shabbat: The draft commentary according to autograph fragments from the Cairo Geniza: Arabic original and Hebrew translation*, Ben-Zvi Institute, Jerusalem 2001; Paul Ernst Kahle, *The Cairo Geniza*, Basil Blackwell, 2nd ed., Oxford 1959; Judith Olszowy-Schlanger, *Karaite marriage documents from the Cairo Geniza: legal tradition and community life in mediaeval Egypt and Palestine*, Leiden 1998; Yehuda Ratzaby (ed.), *Saadya's translation and commentary on Isaiah* (İbranice) Kiriat Ono 1993; Stefan Reif, *A guide to the Taylor-Schechter Genizah Collection*, Cambridge University Library, 2nd edition 1979; Stefan Reif, *A Jewish archive from Old Cairo*, Curzon Press, 2000; Shaul Shaked, *A tentative bibliography of Genizah documents*, Paris 1964.

29 Steinschneider, *Hebraische Bibliographie III*, 1860, s. 113; Steinschneider, "Introduction to Arabic Literature of Jews", *Jewish Quarterly Review* 12 (1899-1900), s. 499.

30 Benjamin Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library*, Bibliotheca Apostolica Vaticana, 2008, s. 302, 317; Hava Lazarus-Yafeh, "Al Yahas ha-Yahudim le-Kuran", *Sefunot* 20 (1991), ss. 37-47; E. Mainz, "Koranverse in Hebraische Schrift", *Der Islam* 21 (1933), s. 229.

31 Yazmaları çoğaltan, kopya eden şahıs.

çıkıldığı hemen anlaşılabilir işaretler barındırmaktadır. Fatıha suresinin İbrani harfleriyle yazıldığı bu dökümanda sure başlığı "Fatıhatu'l-Kitâb zayın ayât (פֶּאֶתְחִיחָה אֶלְכֶתָאב ז אֵיֵאֵת)" şeklinde konulmuştur. Burada *zayın* kelimesi İbrani alfabesinin yedinci harfinin adı ve okunuşudur. Yahudi ebcedi dediğimiz gematria sisteminde yedi rakamına tekabül etmektedir. Bu yüzden Yahudi bilgin ya da müstensih Arapça yedi anlamına gelen seb'a kelimesini yazmak yerine İbrani alfabesinin yedinci harfi olan zayın harfini yazmakta ve bu şekilde yedi rakamını ifade etmektedir ki bu da Yahudi kültürünün metne yansımalarıdır.³²

Bunun dışında Judeo-Arabî tam bir Kur'an-ı Kerim mevcuttur. İngiltere'de Bodleian kütüphanesinde mevcut olan bu Kur'an'ın on dört veya on beşinci yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu Kuran nüshası Fatıha suresinden Nas suresine kadar bütün Kur'an'ın İbrani harfleriyle transkripsiyonudur. Toplam iki yüz varak olan bu nüshanın metne sadık ve okunaklı bir hatla yazıldığı görülmektedir. Ayrıca sure başlarında surelerin isimleri ve ayet sayıları yer almaktadır. Bazı ayetlerin kenarlarında notlar ve Judeo-Arabî dualar yer almaktadır. Örneğin Ahzab suresi kırkıncı ayetin kenarında "Pasul'un erkek evladı yoktu" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ayet "Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir" şeklindedir. Yahudi geleneğinde Hz. Peygamber için Meşuga' (deli, mecnun) ve Pasul (defolu, ayıplı) ifadeleri en yaygın kullanılan lakaplardır. Bu ayetin kenarında yer alan bu not da Yahudi geleneğindeki bu kullanımın bir yansımasıdır.³³

Sonuç ve Değerlendirme

İbrani harfleriyle Arapça olarak isimlendirebileceğimiz bu yazı türü ortaçağ Yahudilerinin en temel yazı türü olmuştur. Yahudi bilginler sadece seküler alana dair felsefe, astronomi, tıp, sözlük vs gibi alanlarda değil Yahudi şeriatının en temel konularında, Tevrat tefsirlerinde, dua kitaplarında bile Judeo-Arabî dilini kullanmışlardır. Elimize ulaşan el yazmalarından bu yazı türünde ayrıca astroloji, sihir, büyü, muska, İbranice grameri, mektuplar, fetvalar, çekler, çeyiz bilgileri ve Kur'an olmak üzere çok çeşitli türde metinler yazılmıştır.

32 On ikinci yüzyıla ait bu Judeo-Arabî Fatıha suresi dökümanı Cambridge Üniversitesi Geniza Dökümanları bölümünde T-S Ar. 51.62 numarasıyla kayıtlıdır.

33 Hava Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds*, Princeton University Press, 1992, ss. 154-160.

Arap dilinin İbrani harfleriyle kullanılması olarak ifade ettiğimiz bu yazı türü son yüzyıldaki filolojik araştırmalarla grameri ve imlası olan özel bir yazı türü olarak bilim çevrelerinde kabul görmüştür. Bu yazı türünde İbranice gramerinin etkisi ve dilin yapısıyla ilgili bazı özelliklerin Arapçaya, Arapçaya has bazı özelliklerin İbranice kelime ve ifadelerle uygulandığı görülmektedir. Bugün itibariyle bu dile ait müstakil bir sözlük ve gramer kitabı olması da sadece birebir Arapça metnin İbrani harfleriyle yazılması olmadığını onun da ötesinde dil, kültür ve dinî etkilerin de metne yansıdığını göstermektedir.

Kahire Genizası'ndan çıkan malzemelerin yaklaşık yarısının Judeo-Arabıc metinler oluşu bu türde yazılan belgelerin zenginliğini göstermektedir. Ortaçağda Yahudilerin yaklaşık yüzden sekseninin İslâm egemenliğinde yaşadığı düşünülürse Judeo-Arabıc metinlerin İslâm toplumunda yaşayan Yahudileri inceleyen araştırmacılar için ne kadar önemli bir kaynak olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Ortaçağa ait bu metinler birincil kaynaklar olup günümüz araştırmalarına çok büyük zenginlik katmaktadırlar. Bu malzemeler sayesinde bazı yanlış bilinen bilgiler tashih edilirken bazı net olmayan konular berraklaşmakta bazı zayıf iddialar da ortaya çıkan belgeler sayesinde güçlenmektedir.

Dokuzuncu asırdan itibaren başlayan Judeo-Arabıc yazı türü ve geleneği günümüze kadar devam etmiştir. Bu gelenek hem orta doğudaki hem de Kuzey Afrika'daki Yahudi cemaatleri arasında gerek gazetelerle gerek diğer türdeki eserlerle yaşatılmıştır.